

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ВІЙНИ

Здійснено історико-філософський огляд поняття війни, трактування та ставлення до неї різних науковців та наукових шкіл, а саме: Марка Тулія Цицерона, Святого Амвросія, Томи Аквінського, Августина, Г. Гроція, Карла фон Клаузевіца, Гердера, Г. Гегеля, Л. Толстого, Н. Радищева, Й. Галтунга та інших.

Охарактеризовано теорію справедливої війни, на яку звернув увагу ще Арістотель у своїй праці «Політика» і яка використовується при описанні воєн, які велися греками «в ім'я поширення культури і цивілізації» проти інших націй, бо ті вважалися варварами.

Ключові слова: *війна, мир, теорія справедливої війни, мета війни, природне право, пацифізм.*

Постановка проблеми. Війна як соціальне явище має давню історію, адже від початку існування людства в різних формах проявлялися конфлікти між людьми та їх групами. Під час розвитку цивілізації розвиваються способи й методи ведення війни. Крім того, з часом змінюються погляди людей на явище війни.

В одну епоху війни вихвалялися, а в іншу – засуджуються і вважаються неприпустимим способом вирішення конфліктів. Такі погляди залежать від розвитку суспільства та розвитку військової майстерності і засобів ведення війни.

Стан дослідження. Науковою проблематикою, пов'язаною із історико-філософським аналізом поняття війни, трактування та ставлення до неї займалися такі зарубіжні науковці, як: Т. Аквінський, Св. Амвросій, Арістотель, Й. Галтунга, Г. Гегель, Й.-Г. Гердер, Г. Гроцій, К. фон Клаузевіц, А. Печчей, Н. Радищев, Л. Толстой, Цицерон та інші.

Мета статті – здійснити історико-філософський екскурс поняття війни, дослідити її трактування та ставлення до неї різних науковців та наукових шкіл минулого та сучасності.

Виклад основних положень. За час історії людства відбулась низка війн: внутрішньодержавних, національних, і світових. Спершу ставлення до війни було неоднозначним. Вона не завжди визнавалася негативним явищем.

Теорія справедливої війни має давню історію, впродовж якої вона змінювала свою сутність і компоненти. Її метою було виправдан-

ня і обмеження зла війни. Термін справедлива війна знаходимо ще в праці Арістотеля «Політика», який він використовує під час описання воєн, які провадили греки. Насправді причиною цих воєн було поширення політичного та економічного контролю над новими територіями [1]. Римський політик і оратор Марк Тулій Цицерон проаналізував питання війни у праці «Про обов'язки». Він вважав війну крайнім заходом, до якого слід вдаватися лише в окремих випадках. Римський оратор зазначав: є два методи вирішення конфліктів – дискусія та застосування сили, що означає насильство або війну. Війна не може бути справедливою, якщо тільки вона не ведеться для відновлення втрачених цінностей, відбиття агресії, проти поневолення або як виконання священних обов'язків перед союзниками. Цицерон перераховував умови і правила, виконання яких могло виправдати війну. Ще до завершення війни повинні бути подані офіційна вимога сатисфакції, за виконання якої ворожа сторона може уникнути війни, та попередження щодо можливого початку війни. Лише після подання попередження слід формально оголосити війну. Справедлива війна включала покарання ворога за злочини. Після перемоги потрібно виявити до ворогів милість, якщо вони не діяли із даремною жорстокістю. Цицерон присвячує окремий розділ трактату військовій моралі. Основні його положення такі: війна – вимушений акт і допустима лише тоді, коли переговори не мали позитивного результату. Причиною війни може бути лише оборона своєї держави, а метою її повинен бути стійкий мир. Ставитися до переможених треба людяно. Ті, хто здався на милість переможця, мають право на помилування. Всупереч самому собі, давньоримський політичний діяч допускає та виправдовує війни заради слави. Це є наслідком його переконання, що Рим виконує всесвітньо-історичну місію [2, с. 328–330]. Погляди на військове вирішення конфліктів на такому ранньому етапі розвитку цивілізації мають загально-моральні принципи справедливості та раціональні засади врегулювання війни, визначення винних сторін та встановлення відповідальності.

Святий Амвросій також вважав, що той, хто не відвів удар ворога від свого товариша, якщо міг, є так само винним, як і той, хто бив і чинив несправедливо. Розуміння справедливості втручання для допомоги тим, хто страждає від несправедливості чи агресії, було перенесене до доктрини війни. Пізніше цей вислів Амвросія був неодноразово використаний як виправдання Хрестових походів – військового втручання заради допомоги християнам, які потерпали в Святій Землі. Війна після Хрестових походів стає у суспільній свідомості засобом накопичення матеріальних цінностей. Водночас теологи, філософи і представники духовенства продовжували розвивати теорію «спра-

ведливої війни», яка б охоплювала всі аспекти протистояння з погляду християнства і була прийнятною хоча б для більшості правителів. Тома Аквінський прийняв за основу позицію Августина й забезпечив теорію справедливої війни системним набором критеріїв: справедлива причина; законність влади; праведні наміри. Як і Августин, Тома зосередив свій аналіз справедливої війни на системі добродетельності й прямо пов'язав її з проблемами спільного добробуту. Війна забирає людські життя, морально це може бути прийнятним, тільки коли стосується захисту спільного добробуту.

Мета етики справедливої війни полягала не у виправданні насильства, а в обмеженні його масштабів у світі, де сила є трагічним, але необхідним знаряддям політичного процесу [1].

Голландець Г. Гроцій проаналізував концепти війни і миру в своїй фундаментальній праці «Про право війни та миру». Три книги, в яких пояснюються природне право і право народів, а також принципи публічного права. Г. Гроцій однозначно засуджує безглузді жорстокість і віроломство, що супроводжували війни між сучасними йому державами, зокрема Тридцятирічній війні. Він заявляє, що серця людей, втомлені війною, прагнуть встановлення миру. Виправданням війни може бути, за Г. Гроцієм, або крайня необхідність, або істинна любов до людей [3, с. 325]. Г. Гроцій переконує в тому, що війну хибно вважати мистецтвом через її жахливість. Він з'ясовує, що саме може спричинити війни і що є кінцевою метою війни: «Всі взаємні суперечки осіб, що не пов'язані в єдине загальним внутрішньодержавним правом, стосуються стану війни чи миру; такими є суперечки тих, які ще не об'єднані в народ, чи тих, хто належить до різних народів, – як приватних осіб, так і самих правителів, а також осіб, що мають такі ж права, як і правителі, а саме – осіб знатного походження і вільних громадян у республіках... Сама ж війна приводить нас до миру як до своєї кінцевої мети». За Г. Гроцієм, війну можуть спричинити необхідність самозахисту, повернення того, що належить, або повинне належати нам, чи ж заради покарання правопорушника [3, с. 326].

Оскільки неможливо запобігти війнам між державами, то війна, за переконанням Г. Гроція, повинна вестися відповідно до принципів права й гуманності. Г. Гроцій дискутує з тими, хто стверджує, що ніби в міжнародних відносинах все вирішує сила і що під час війни всі закони припиняють свою дію. Він намагається інакше вирішити проблему співвідношення війни і миру. Для оцінки дій воюючих сторін Г. Гроцій використовує критерій внутрішньої справедливості, за допомогою якого обґрунтовує необхідність обмеження жахів війни. Він радить уникати вбивств, якщо для цього є хоч найменша можливість,

бо воно несумісне із заповіддю любові до ближнього [3, с. 191]. Г. Гроцій вважає війни невід’ємною умовою існування людства, але визнає, що вона спричиняє нещастя. Тому він радить, якщо не певні у справедливості війни, що може розпочатися, то віддайте перевагу мирові. Г. Гроцій виокремлює є три способи запобігання війни. Суперечку, що може перетворитися на війну, можливо вирішити за допомогою переговорів; сторони можуть обрати третейського суддю; суперечку можна вирішити за допомогою жеребу. Навіть справедливі війни треба починати обачно. Існують ситуації, за яких доцільно відмовитися від цих воєн. Коли ж війна є неминучою, вона ведеться заради укладення миру. Доктрина «справедливої війни» розглядалась на II Ватиканському соборі і є складовою католицького катехизму [3, с. 191]. Теорія «справедливої війни» формувалась упродовж тривалого часу і сьогодні вона не стільки виправдовує певні війни, скільки визначає критерії, за якими війна може бути визнана справедливою, та обмежує засоби ведення такої війни. Відтак поняття «справедливої війни» не є позитивним концептом, справедливі війни визнаються злом, але меншим і необхідним. В цьому полягає суперечність цієї доктрини.

У книзі «Про війну» Карл фон Клаузевіц писав: «Якщо ми захочемо охопити думкою як одне ціле всю незліченну кількість єдинокорств, з яких складається війна, то краще всього уявити собі сутичку двох борців. Кожен з них прагне за допомогою фізичного насильства примусити іншого виконати його волю; його найближча мета – зруйнувати супротивника і тим самим зробити його не здатним до всякого подальшого опору» [4, с. 28].

Далі Клаузевіц вводить два поняття, необхідні на його думку для аналізу війни: «політична мета війни» і «мета воєнних дій». Політична мета війни як первинний мотив повинна бути вельми вагомим чинником: що менше жертва, яку ми вимагаємо від нашого противника, то менший опір ми можемо від нього чекати. Але що нікчемніші наші вимоги, то слабшою буде й наша підготовка. Інколи політична мета може збігатись з військовою, наприклад, завоювання відомих областей; часом політична мета не буде самою придатною, щоб слугувати вираженням цілі, військових дій. У своїй книзі Клаузевіц аналізує зв’язок війни з політикою. Він вважає, що війна в людському суспільстві – війна цілих народів, і притому народів цивілізованих, – завжди виникає з політичного становища і зумовлюється лише політичними мотивами. Війна, на його думку, є не тільки політичний акт, а й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, здійснення їх іншими способами. Те, що залишається в ній своєрідного, відноситься лише до своєрідності її коштів [4, с. 28]. Справді, якщо

розглядати питання війни лише з економічних та політичних аспектів, не враховуючи водночас людський аспект (моральний), війна може виступати як один з видів політичних відносин. Адже під час війни є сторони більш чи менш зацікавлені (як при укладенні міжнародних угод), є вигідне чи незручне становище (як при певній міжнародній обставині), є та сторона, яка отримала вигоду, а є та, яка зазнає втрат (як при виконанні міжнародного зобов'язання чи угоди).

Ідеал життя без воєн, коли в міжнародних відносинах дотримувалися б загально визнаних норм справедливості, сформувався давно. Вже в античних філософів можна спостерігати ідеї світу. Правда, це питання розглядалося лише як проблема відносин між грецькими державами. Античний філософ Гердер пропонує низку принципів, за допомогою яких можна виховати справедливих людей. Це, зокрема, відраза до війни, менше шанування військової слави: «Все ширше треба поширювати переконання в тому, що героїчний дух, проявлений у завоювальницьких війнах, є вампіром на тілі людства і зовсім не заслуговує тієї слави і поваги, які віддають йому за традицією, що йде від греків, римлян і варварів». Крім того, до таких принципів Гердер відносить правильне тлумачення очищеного патріотизму, почуття справедливості до інших народів. Водночас Гердер не апелює до урядів, а звертається до народів, які найбільше страждають від війни. Якщо голос народів прозвучить доволі переконливо, правителі змушені будуть до нього прислухатися і коритися [5, с. 176]. Думки вченого дуже актуальні сьогодні. Незважаючи на високий рівень розвитку міжнародних відносин, досить часто, особливо що стосується воєнних конфліктів, зобов'язання, взяті учасниками домовленостей, не виконуються.

Те ж стосується і внутрішньодержавних конфліктів. Державна влада, яка є представником домінуючої частини населення, буде більш ефективною, якщо відчуватиме реальний контроль з боку населення.

У цьому контексті суперечливою є теорія Г. Гегеля. Абсолютизуючи перевагу загального над одиничним, роду над індивідом, він вважав, що війна виконує історичний вирок цілим народам, які не пов'язані з абсолютним духом. За Г. Гегелем, війна – двигун історичного прогресу [5, с. 176]. Гарантією незалежності держави та її суверенітету, на думку Г. Гегеля, є постійна армія. Зважаючи на існуючі погляди, він зазначає, що для того, щоб належно оцінити її значення, потрібен державницький підхід та розуміння сутності питання. Якщо ж розглядаючи необхідність утримання власної постійної армії з погляду приватних інтересів пересічних індивідів, переважатиме позиція «економії витрат», то це виступатиме надзвичайно шкідливим явищем для будь-якої держави [6, с. 11]. Також варто згадати відомий латинський

вислів: «Хочеш миру – готуйся до війни». Країна, яка хоче запобігти військовим конфліктам, повинна мати потужний військовий потенціал, адже на «беззбройного сусіда» завжди виникає спокуса напасти.

З розвитком науки тематикою війни цікавились вітчизняні та світові науковці. Наприклад, Л. Толстой відстоював у своїх творах ідею «непротивлення злу насильством». Своєю чергою, Н. Радищев відкидав ті положення теорії природного права, які визнавали війну неминучою, виправдовували право війни. На його думку, устрій суспільства на засадах демократичної республіки назавжди позбавить від найбільшого зла – війни. У двадцятому столітті, коли відбулись дві небачені до цього за масштабами світові війни, ще більш загострилось значення проблеми війни.

У цей період розвивається нова теорія, що виникла в США і Великобританії після наполеонівських війн. Вона відкидає всяке насильство і будь-які війни, зокрема й оборонні. Деякі сучасні представники пацифізму вважають, що війни зникнуть тоді, коли населення на землі стане стабільним; інші розробляють такі заходи, на які можна було б відвернути увагу «войовничий інстинкт» людини. Таким «моральним еквівалентом», на їхню думку, може слугувати розвиток спорту, особливо змагань, пов'язаних з ризиком для життя.

Відомий дослідник Й. Галтунга спробував порушити межі пацифізму. Його концепція виражається в «мінімізації насильства і несправедливості у світі», тільки тоді й реалізуватимуться вищі життєві людські цінності. Дуже цікава позиція одного з найвпливовіших теоретиків Римського клубу – А. Печчеї, який стверджує, що створений людиною науково-технічний комплекс «позбавив його орієнтирів і рівноваги, поваливши в хаос всю людську систему». Основну причину, яка підриває підвалини світу, він бачить у вадах психології і моралі індивіда – жадібності, егоїзмі, схильності до зла, насильства тощо. Тому головну роль у здійсненні гуманістичної переорієнтації людства, на його думку, виконує «зміна людьми своїх звичок, звичаїв, поведінки» [7, с. 176].

Отже, ідеї пацифізму завжди були серед думок науковців того чи іншого періоду. Вони містять глибокі засади моральності та справедливості, що є необхідними умовами дотримання миру.

Мислителі різних епох засуджували війни, пристрасно мріяли про вічне світу і розробляли різні аспекти проблеми загального миру. Одні з них брали до уваги здебільшого її етичний бік. Вони вважали, що агресивна війна є породження аморальності, що світ може бути досягнутий тільки внаслідок взаєморозуміння, терпимості до різних віросповідань, усунення націоналістичних пережитків, виховання

людей у дусі принципу «всі люди брати». Інші бачили головне зло, заподіюване війнами, в господарських розрухах, в порушення нормального функціонування всієї економічної структури. Відтак вони намагалися схилити людство до миру, малюючи картини загального процвітання в суспільстві без воєн, в якому пріоритет буде надаватися розвитку науки, техніки, мистецтва, літератури, а не вдосконаленню засобів знищення. Вони вважали, що мир між державами може бути встановлений в результаті розумної політики освіченого правителя. Треті, розробляли правові аспекти проблеми миру, досягти якого вони прагнули шляхом договору між урядами, створенням регіональних або всесвітніх федерацій держав [7, с. 176].

Отже, як ми бачимо, визначними науковцями минулого розроблялися різноманітні теорії, які спонукали запобігати військовому вирішенню суперечностей. Проте жодна з них, на жаль, не є ідеальною. Для використання тієї чи іншої моделі слід враховувати усі особливості конкретної конфліктної ситуації.

У сучасному світі існує низка державних та громадських інституцій, що мають міжнародний статус, які мають за мету вивчення природи війни, соціальних конфліктів та тероризму. Це насамперед лондонський King's College (Департамент військових студій), Школа гуманітарних студій, мов та соціальних наук Волверхемптонського університету (Велика Британія), центр військових студій Бірмінгемського університету, у Оксфордському університеті реалізується дослідницька програма щодо проблем динаміки характеру війни (The Oxford Leverhulme Programme on the Changing Character of War), а також безпосередньо центри професійної військової підготовки – Королівська військова академія Сандхерст, Американська військова академія (Вест Пойнт), Інститут стратегічних студій при Військовому коледжі США, Інтелектуальний та лідерський центр ВПС (Австралія) та багато інших. Також дослідницька робота в цій сфері проходить під егідою ООН та ЮНЕСКО, а також з допомогою приватних фондів та громадських організацій [8].

Аналіз доступних джерел, що тематично належать до цієї теми, вказує на певну дихотомію підходів до розробки філософського осмислення військової проблематики. Це насамперед «погляд із середини» – філософські рефлексії професійних військових, що обирали за мету дослідження сутності та законів війни. До класики творів з військової тематики можна належать роботи Сунь-цзи «Мистецтво стратегії», К. Клаузевица «Про війну», Б. Х. Ліддела-Гарта «Стратегія непрямих дій». Сюди також відносимо філософське осмислення питань природи війни, військової стратегії і тактики, великої стратегії у її відношенні

до війни у творах визначних воєначальників – Т. Е. Лоуренса, Б. Л. Монтгомері, Віконта Аламенського та багатьох інших [8].

Висновки. Відколи існує людство, відтоді існує проблема війни і миру. Звісно, цю споконвічну проблему не могла оминати філософсько-правова наука.

Вчені, науковці, філософи розглядали причини та умови війн, їх наслідки, та найважливіше, доцільність. У більшості висновків руйнуючі наслідки війни не виправдовують її цілей, навіть найбагородніша мета не може досягатися такими матеріальними і людськими жертвами, як це відбувається під час збройних конфліктів. Тому впродовж історії і досі активно розробляються ідеї пацифізму та «справедливої війни» з метою визначення засобів і способів міжнародного та державного впливу для збереження миру.

1. Семчинський К. Контроверса теорії справедливої війни у працях філософів і християнських теологів / К. Семчинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20641/11_Semchinsky.pdf?sequence=1

2. Утченко Л. Цицерон и его время / Л. Утченко. – М.: Издательство «Мысль», 1972. – 328–330 с.

3. Гуго Г. О праве войны и мира / Г. Гуго. – М., 1994. – 564 с.

4. Клаузевіц К. Про війну / К. Клаузевіц. – М., 1990. – 276 с.

5. Гулига А. В. Німецька класична філософія / А. В. Гулига. – М.: Мисль, 1986. – 334 с.

6. Савченко О. М. Філософсько-методологічні проблеми військово-соціального управління: Гегель про місце насильства у суспільному розвитку / О. М. Савченко, Л. І. Міневалієва, В. О. Ковач, В. А. Мусієнко, В. В. Малишкін // Міждисциплінарне дослідження в науці та освіті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mino.esrae.ru/170-1397>

7. Капто А. С. Философия мира: истоки, тенденции, перспективы / А. С. Капто. – М., 1990. – 289 с.

8. Філософія війни: досвід побудови курсу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/6674113/Філософія_війни_досвід_побудови_курсу

Шевцов М. Б. Историко-философская рефлексия войны

Осуществлен историко-философский обзор понятия войны, трактовка и отношение к ней разных ученых и научных школ прошлого, а именно: Марка Туллия Цицерона, Святого Амвросия, Фомы Аквинского, Августина, Г. Гроция, Карла фон Клаузевица, Гердера, Гегеля, Л. Толстого, Н. Радищева, И. Галлунг и других.

Охарактеризовано теорію справедливої війни, которую отметил еще Аристотель в своей работе «Политика» и используется при описании

войн, которые велись греками «во имя распространения культуры и цивилизации» против других наций, ибо они считались варварами.

Ключевые слова: война, мир, теория справедливой войны, цель войны, естественное право, пацифизм.

Shevtsiv M. B. Historical and philosophical reflection of the War

The article implements historical and philosophical digression of the war concept, its treatment and attitude by various scientists and scientific schools of the past and present. Thus, special attention is paid to the characteristics of fair war theory, which has been already mentioned by Aristotle in his work «Politics» and has been used when describing the Greeks wars «in the name of spreading culture and civilization» against not Greeks, as they have been considered barbarians. In fact, the spread of political and economic control over new territories was the real cause of these wars.

Roman politician and orator Marcus Tullius Cicero, in his turn, addressed the issues of war in the work «On duties. » Cicero considered war as an extreme measure, which should be resorted to only in rare cases. Saint Ambrose also believed that those who did not hit their friends' enemy, if they could, are just as guilty as those who beat and behaved unfair. Thomas Aquinas, having accepted the position of Augustine, characterizes the fair war theory as system set of criteria: just cause; legitimacy of power; righteous intentions.

The Dutchman H. Grotius refers to the analysis of war and peace concepts in his fundamental work «On the Law of War and Peace. » Instead, in his book «On the War» Carl von Clausewitz introduces two concepts which, in his opinion, are necessary to analyze the war: «political goal of war» and «objective of military actions». The ancient philosopher Herder puts forward a set of principles for educating people in the spirit of justice and humanity, including aversion to the war.

In contrast to the predecessors, G. Hegel's theory sounds as a sharp dissonance. According to his statements, war – is the engine of historical progress. L. Tolstoy advocated in his writings the idea of «non-resistance to evil by violence». N. Radyshchev, in his turn, rejected those regulations of the theory of natural law, which recognized the war as inevitable, and justified the right for war.

Famous researcher J. Haltunha tried to go beyond the narrow limits of pacifism that appeared as a new theory in the United States and Great Britain after the Napoleonic wars. His concept is expressed in minimization of violence and injustice in the world, and only in this case the higher vital human values will be implemented.

Key words: war, peace, theory of fair war, the objective of the war, natural law, pacifism.

Стаття надійшла 10 березня 2016 р.